

Різьблений дерев'яний хрест з образом преподобного Євстратія Печерського.

Олена Сергій, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», науково-дослідний відділ вивчення мистецької спадщини

Series Byzantina. Ukrainica, 26, 2022

Серед багатьох видів пластичних мистецтв мініатюрне різьблення одне з найдавніших. В творах цього своєрідного виду мистецтва гармонійно поєднані образотворче та декоративно-прикладне мистецтво. В техніці мініатюрного різьблення виконувався широкий асортимент сакральних предметів: від невеликих предметів особистого благочестя до літургійних – дароносиць, дарохранильниць, благословенних та напрестольних хрестів. Найбільш популярним матеріалом для їх виготовлення було дерево, як доступний та відносно дешевий матеріал.

1. Хрест. Лицевий бік. Київ. 1704 р. Хрест: дерево, площинне різьблення, гравіювання. Оправа: сріло, литво. Розмір: 23,5 x 15,6 x 2,1 см. НЗКПЛ, КПЛ-М-6278.

Колекція різьблених дерев'яних хрестів в металевих оправах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» налічує близько 300 пам'яток XVI – початку XX ст. Більша частина цього зібрання – роботи українських різьбярів XVII-XVIII ст. Різьблені зображення на цих пам'ятках демонструють не тільки тісний зв'язок з іконописом та книжковою гравюрою, але й відображають загальні тенденції розвитку сакрального мистецтва України, в якому поєдналися риси візантійського канону, народні мистецькі уподобання та традиції з символікою і виразністю західноєвропейського мистецтва доби бароко.

Зображення на зворотних боках хрестів дозволяють виділити в колекції декілька тематичних груп. Найбільш чисельними є хрести Христової та Богородичної тематики. Центральним зображенням хрестів першої групи, у більшості, є композиція «Хрещення», на хрестах другої – образ Богоматері. Окрему групу складають пам'ятки, зображення на яких пов'язані з історією Києво-Печерської Лаври. Переважно це хрести з образами засновників Печерського монастиря – преподобних Антонія та Феодосія Печерських, рідше трапляються хрести із зображеннями деяких святих преподобних отців славетної обителі¹. Один з них – хрест 1704 р. з образом преподобного Євстратія Печерського.

2. Хрест. Зворотний бік. Київ. 1704 р. Хрест: дерево, площинне різьблення, гравіювання. Оправа: сріло, литво. Розмір: 23,5 x 15,6 x 2,1 см. НЗКПЛ, КПЛ-М-6278.

Це один з рідких хрестів колекції на якому дата створення вказана у різьбленому на його дерев'яній частині написі. На лицевому боці пам'ятки зображена традиційна для іконографії хрестів композиція «Розп'яття». Тіло розп'ятого Спасителя зображено на процвітшому хресті – з круглого отвору у нижньому кінці Голгофського хреста «виростають» дві виноградні лози з гронами винограду. Бурхливий малюнок рослини заповнює простір навколо Голгофського хреста й вкриває рясним візерунком ліве та праве рамена пам'ятки. Тема процвітшого хреста пов'язана з словами Христа «Я виноградина правдива, а Отець Мій - виноградар.» (Ін.15 : 1) і доволі часто трапляється на українських пам'ятках мистецтва різьбленої сакральної пластики першої половини XVIII ст.

На лівому кінці хреста зображена Богородиця, яка сидить на виноградному пагінці. Так само зображений апостол Іоанн, на правому кінці хреста. У підніжжя хреста з тілом Ісуса, на умовно зображеному пагорбі з Головою Адама у ньому, сидить свята Марія Магдалина. В правій руці вона тримає потир, ліву, спираючись ліктем на коліно, піднесла до обличчя. Образ святої в композиції «Розп'яття» трапляється в різьблених хрестах не часто.

На верхньому кінці хреста зображений Саваоф – один з традиційних образів іконографії лицевих боків хрестів. Іконографія Бога Отця дещо відмінна від поширених його образів на хрестах. Бог Отець зображений сидячі над низкою хмарин. Лівою рукою він притискає до грудей сферу, правиця з благословляючим жестом відведена у бік. На нижньому кінці хреста зображений святий, що сидить на лаві, вкритою тканиною. За його спиною – висока трьохярусна стіна з вузькими вікнами. Чоловік одягнутий у тогу, правою рукою він спирається на масивний меч конструкцією подібний до гладіусу – зброї римських легіонерів, у лівій тримає хрест. На планочці, над його головою, вирізьблено ім'я – великомученик Євстрат. Враховуючи атрибути в руках святого, можна припустити, що зображений – християнський святий великомученик Євстратій (Євстафій) Плакід – римський воєначальник часів імператорів Тита та Трояна, який за наказом імператора Адріана, прийняв мученицьку смерть за віру в Христа разом з соєю дружиною та двома синами. Зображення цього святого в творах декоративно-ужиткового мистецтва трапляється рідко.

На зворотному боці пам'ятки також зображено розп'яте на хресті тіло людини у чернечому вбранні. На стрічці, що «прибита» над його головою, різьблений із скороченнями напис: «Прп. Євстратій Печерський». Під ногами розп'ятого преподобного, на нижньому кінці хреста з його тілом, зображена, «підвішена» на мотузці прямокутна табличка з різьбленим старослов'янськими літерами текстом: «Хто може агню Христу бути подібний яко отець Євстратій подібно Христу був за нас на хресті розп'ятий. Розп'яття Євстратін. Робився 1704»². Іконографія композиції, наскільки дозволяє обмежена площа хреста, практично повністю повторює гравюру видатного українського гравера кінця XVII–початку XVIII ст. Леонтія Тарасевича до оповідання «Житіє преподобного отца нашего Евстратія, постника и мученика» Печерського Патерика видання 1702 р.

3. Гравюра. Л. Тарасевич. «Розп'яття преподобного Євстратія Печерського». Київ, 1702 р.

Леонтій Тарасевич навчався мистецтву гравюри в Аусбурзі у братів Кіліані й працював на меді в манері цих художників. Твори Л. Тарасевича представляють його не тільки як досвідченого майстра, який чудово володіє технікою гравюри, але й як художника з вишуканим смаком, що вільно оперує складними й різноманітними композиційними та пластичними прийомами. Гравюри, що були створені Л. Тарасевичем для київського видання Печерського Патерика (1702 р.) вважаються одними з найкращих у творчому доробку українського майстра.

Зображений на хресті прп. Євстратій Печерський (Постник), за переказами Патерика, походив з заможної київської родини. Роздавши нужденним все, що мав Євстратій прийшов до прп. Антонія й прийняв постриг у Печерському монастирі (бл. 1076 р.). В стінах святої обительі преподобний прославився праведним життям, яке проводив у постійних молитвах та суворих постах³. У 1096 р. на Київ напали половецькі орди хана Боняка. Вони погромили Київ, зруйнували та пограбували святу обитель, частину її ченців, серед яких був й прп. Євстратій, захопили у полон⁴. Разом з полоненими киянами він був проданий в рабство херсонському купцю. Жорстокими знущаннями хазяїн намагався примусити рабів зректись своєї віри в Христа. Євстратій переконував полонених не приймати від хазяїна ні їжі, ні води й не підкорятись його

примусам. Розлючений купець заморив всіх полонених голодом. Преподобний Євстратій, який мав великий досвід постництва, прожив без води та їжі ще 14 днів. Тоді хазяїн спочатку розп'яв преподобного, а потім проткнув бік страждальця списом. Перед смертю прп. Євстратій подякував Бога за таку смерть й, звертаючись до юрби, що глумилась та знущалась над ним, промовив: «Прийде на вас помста за кров мою й за кров закатованих християн»⁵. Що невдовзі й відбулось. Тіло Євстратія, згідно оповідання Патерика, кинули у море, однак невдовзі його знайшли в одній з печер Печерського монастиря. Похований преподобний Євстратій Посник у Ближніх печерах Києво-Печерського монастиря. (частини мощів святого зберігаються в храмі преподобномученика Євстратія Печерського с. Тірновка (Крим)).

На верхньому кінці хреста зображений Христос іконографічного типу наближений до образу Христос – Великий Архієрей. На лівому кінці – зображений Янгол-охоронець, образ, що трапляється на різьблених хрестах рідко. На правому – образ шанованої на Україні святої великомучениці Варвари, яка за народними віруваннями, була покровителькою тих хто помирав не встигнувши сповідатись та прийняти причастя. Завершує композицію зворотного боку образ невідомого святого у воїнських обладунках з хрестом у правій руці та мечем у лівій. Деякі пам'ятки різьбленої сакральної пластики музейних та приватних колекцій демонструють, що саме українські майстри-різьбярі XVII–XVIII ст. прагнули мовою мистецтва, через візуально-образну систему розкрити, донести певну ідею. Можливо образ цього невідомого святого і образ свмч. Євстратія на лицевому боці пам'ятки є зоровою алегорією слів Києво-Печерського Патерика: «Добрий воїн Євстратій, як показує саме його ім'я⁶ явив себе таким на справі. Бо він розумівся й слідував обраному воєводі своєму – Христу Спасителю».

Посилання та бібліографія

1. Сергій О. «Образи преподобних Антонія та Феодосія Печерських, лаврських угодників у різьблених дерев'яних хрестах XVII–XVIII ст. (за матеріалами збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника). / Зб. Хроніка 2000. К., 2003. – С. 773, 778 – 780.
2. Текст напису наданий у перекладі. Рік виконаний старослов'янськими літерами.
3. Києво-Печерській Патерикъ, или сказанія о жити и подвигахъ Святыхъ Угодниковъ Кіево-Печерсой Лавры. Репринтное воспроизведение с третього издания 1903 года. К., 1991. С. 148.
4. У Патерику вказується 30 „монастырскихъ работниковъ” та 20 мешканців Києва. Кн. Києво-Печерській Патерикъ, или сказанія ... К., 1991. С. 147.
5. Кремлевский А. М. «Евстратий, преподобномученик Печерский» // Православная богословская энциклопедия. СПб., 1904. Т. 5. С. 239-240.
6. Євстратій (грецьк. «добрий воїн»).
7. Бартош, А. Е. «Херсонес и Тмутаракань – места духовного подвига преподобных отцов печерских» // Софія : Культурологічний журнал. 01/2005. № 1. С. 136-145
8. Лопухина Е. В., М. В. П., Черномаз И. Б. «Евстратий» // Православная энциклопедия. М., 2008. Т.17. С. 329-331.